

L. PEETAM

Carolus Borromeus en de prediking – De preek in liturgische context

Het Concilie van Trente besteedde meermaals aandacht aan de Schrift-uitleg en aan de prediking¹. Het Concilie zag hierin een belangrijk instrument tot een betere kennis en beleving van de Bijbel bij de gelovigen. Dat is mede te begrijpen tegen de achtergrond van de zich steeds verder uitbreidende protestantse hervorming, die zich concentreerde rondom de heilige Schrift als enige bron van openbaring. Maar ook werd de prediking gezien als een probaat middel voor een betere kennis van de katholieke geloofsleer en voor een verdieping van het sacramentele leven. De realisatie van deze doelstellingen kwam in belangrijke mate tot stand door de invloedrijke kardinaal en aartsbisschop van Milaan, Carolus Borromeus.

1. Het Concilie van Trente en de prediking in liturgische context

Volgens de commissie die tijdens het Concilie van Trente het decreet over de preekhervorming opstelde (CT 1, 508)², moesten de bisschoppen zelf hun verkondigingstaak op zon- en feestdagen uitoefenen of voor een waardige vervanger zorgen; pastoors moesten hetzelfde doen en zouden daartoe door de bisschop gedwongen kunnen worden. Een ideaalbeeld van de predikant werd geschetst: hij moet verkondigen wat tot heil strekt, zich niet tot polemiëk laten verleiden, geen leugens of (vrome) fantasieën vertellen, maar op eerbiedige wijze verkondigen wat hij aan de heilige Schrift ontleent en wat overeenstemt met de leer van de Kerk³.

1 Een overzicht van alle teksten van het Concilie van Trente die aan de prediking refereren, is te vinden in: A. Byrne, *El ministerio de la palabra en el concilio de Trento*, Ediciones Universidad de Navarra, Pamplona 1975, pp. 161-176.

2 Vgl. J. Rainer, "Entstehungsgeschichte des Trienter Predigtreformdekretes", in: *Zeitschrift für Katholische Theologie* 39(1915), p. 270.

3 Rainer beschrijft het ideaalbeeld van de commissieleden: "Ihre Predigten aber seien der Heiligen Schrift entnommen nach der reinen unverfälschten, katholischen und orthodoxen Auslegung der Kirche und der einstimmigen Lehre der Väter, und sie seien klar, durchsichtig, ohne Zweideutigkeit, Verschwommenheit und Weitschweifigkeit", op. cit., p. 279.

De voorgenomen bepaling dat de bisschop zelf alle zon- en feestdagen moest preken, en de geldelijke strafmaatregel die sommigen wilden trefpen om bisschoppen daaraan te houden, stuitte op weerstand onder de conciliedeelnemers⁴. Dat bisschoppen niet geneigd waren om frequent te preken, is mogelijk te verklaren uit de reacties die zij soms kregen op hun preken. De aard van deze reacties laat zich raden door een latere bepaling van het Concilie in de *Canones reformati abusuum de sacramento ordinis* (6 juli 1563): onder de titel *Diaconorum officium* wordt als één van de taken van de diaken vermeld het beschermen van de predikende bisschop tegen belagers: “opdat hij niet op enigerlei wijze door belagers wordt aangevallen en opdat de goddelijke woorden niet door scheldwoorden of vernederingen worden bezoedeld of geminacht”⁵.

De ontwerptekst van het decreet, die in de beraadslagingen op 13 april 1546 werd voorgelegd, stelde dat de inhoud van de parochiepreek op zondag gebaseerd moest zijn op het Evangelie van de dag⁶. Volgens de ontwerptekst van 1 mei 1546 moest de predikant de geloofs- en zedenleer vooral vanuit de Schrift en de Kerkvaders verklaren en wel in overeenstemming met de katholieke leer⁷. Op 17 juni 1546 werd het decreet *Super lectione et praedicatione* afgekondigd⁸. Niet alleen werd op de bisschoppelijke verantwoordelijkheid voor de prediking in kerken gewezen, ook werd de verkondiging van het Evangelie (“lectio et praedictio”) hoofdtaak van een bisschop (“praecipuum episcoporum munus”) genoemd (art. 9)⁹. De prediking moest aldus opnieuw een middel tot geloofsverkondiging worden¹⁰. De richtlijnen van het decreet beoogden een hogere preekfrequentie en tevens een betere controle op de geestelijken die in de (parochie-)praktijk preekten. Het preekvoorschrift van Trente met betrekking tot zon- en feestdagen betekende een inscherpen van de preekplicht wanneer men bedenkt dat het in die tijd op veel plaatsen gebruikelijk was om slechts op de zondagen van de Advent en de Vastentijd

4 Vgl. H. Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient: Der Kampf um das Konzil*, Band 1, Herder, Freiburg 1957, p. 88.

5 “Eorum est enim episcopum praedicantem custodire, ne aut ab insidiatoribus quoque modo infestetur, aut verba divina iurgiis et obrectationibus polluantur ac despiciantur” (CT 9, 601:20-22).

6 CT 5, 74, 6-14.

7 CT 5, 124.

8 CT 5, 242-43. De ontstaansgeschiedenis van dit decreet wordt zeer uitgebreid beschreven door Johann Rainer, “Entstehungsgeschichte des Trienter Predigtreformdekretes”, in: *ZKT* 39, pp. 256-317; 465-523.

9 “Quia vero christianae rei publicae non minus necessaria est praedictio evangelii quam lectio, et hoc est praecipuum episcoporum munus: statuit et decrevit eadem sancta synodus, omnes episcopos, archiepiscopos, primates et omnes alios ecclesiarum praelatos teneri per se ipsos, si legitime impediti non fuerint, ad praedicandum sanctum Iesu Christi evangelium” (COD 669, 10-3).

10 Vgl. Jedin, op. cit., p. 83.

in de liturgie te preken (Jedin, 1957, p. 84)¹¹. De predikanten – bisschoppen of door hen aangewezen, geschikte personen – wordt opgedragen de heilige Schrift in de kerken uit te leggen en te verklaren (“In illis ecclesiis...ad ipsius sacrae scripturae expositionem et interpretationem per se ipsos”, COD 668, 3).

De preekplicht voor bisschoppen en parochiepriesters, welke door het Concilie van Trente werd uitgevaardigd, was een mogelijkheidsvoorwaarde voor de hervorming van de parochiepastoraal en het herstel van de herderlijke taak van zowel bisschoppen als priesters¹². Bovendien wordt dit decreet de enige geslaagde poging genoemd om de gewenste hervorming op basis van een juist christelijk humanisme, in de zin van een herbronning op de christelijk oudheid, tot stand te brengen¹³.

Enkele thema's die in 1546 reeds waren behandeld in verband met de prediking, kwamen 17 jaar later terug tijdens de bespreking van de hervormingsvoorstellen in verband met het wijdings sacrament.

In cap. IV van het decreet *De Reformatione*, uitgevaardigd tijdens de 24e sessie op 11 november 1563, werd er opnieuw op gewezen dat het reeds onder Paulus III afgekondigde decreet over de prediking aangevuld moest worden naar de eisen van de tijd (CT 9, 981). Er werd herhaald dat de verantwoordelijkheid hiervoor primair bij de bisschop¹⁴ lag, die er zorg voor moest dragen dat de priesters, aan wie de zielzorg was toevertrouwd, in de verkondiging aandacht besteedden aan de heilige Schrift en de goddelijke wet (“sacras Scripturas divinamque legem annuntient”, CT 9, 981). Tegelijk met de herhaling van de preekplicht op zon- en feestdagen, werd de frequentie van de prediking verder opgevoerd: tijdens de Advent en de Vastentijd moest dagelijks of tenminste driemaal per week worden gepreekt en meer algemeen sprak het Concilie het verlangen uit dat er zo vaak als mogelijk gepreekt moest worden¹⁵.

Met deze decreten over de prediking positioneerde het Concilie van Trente de preek centraal in het kerkelijk en liturgisch leven: door haar moeten de gelovigen op authentieke en gezagvolle wijze worden gevoed

11 *Ibid.*, p. 84.

12 Vgl. Rainer, op. cit., p. 523.

13 Vgl. Jedin, op. cit., p. 102.

14 “Praedicationis munus, quod episcoporum praecipuum est, cupiens sancta synodus quo frequentius possit, ad fidelium salutem exerceri” (CT 9, 891).

15 In de voorbereidingen voor het decreet *Super lectione et praedicatione*, die we kennen vanuit de akten van secretaris Massarelli, waren deze aansporingen ook reeds aangedragen zonder echter de eindredactie van het decreet te halen: “Zuletzt berührt der Erzbischof auch die Frage, wann und wie oft gepredigt werden soll. Jedenfalls an allen Sonn- und Festtagen, noch öfters in der Fastenzeit und im Advent, überhaupt so oft es angemessen erscheint” (Rainer, op. cit., p. 265).

betrokkenheid op zowel de gelovigen als de clerus van zijn bisdom, gaf hij persoonlijk gehoor aan de wens van het Concilie dat de bisschoppen hun herderlijke taak niet zouden verwaarlozen. Daarom wordt hij gerekend onder degenen die het bisschopsideaal van de contrareformatie belichamen²². Niet alleen bezocht hij in de 18 jaren na zijn aanstelling alle 800 parochies van zijn bisdom, ook droeg hij zorg voor de oprichting van een seminarie en de vorming van de priesters. Hij stelde zich tot doel de religieuze opvoeding van de gelovigen te verbeteren: behalve door de verspreiding van de door hem geschreven *Catechismus Romanus* (1565), zond hij ook priesters met een specifiek catechetische opdracht naar de parochies. Hij beschouwde de preek als één van de voornaamste instrumenten om dit doel te bereiken.

Hoewel Carolus Borromeus zelf aanvankelijk zittend op een verhoogde zetel in de altaarruimte preekte²³, liet hij later twee kansels in de dom van Milaan aanbrengen waarvan er één alleen door de aartsbischop gebruikt mocht worden: volgens een biograaf deed Carolus dit om de prediking als 'praecipuum episcoporum munus' te benadrukken zoals het Concilie had bepaald²⁴. Het preken zelf moet voor hem geen gemakkelijke opdracht zijn geweest: een zwakke stem, verlegenheid en angst om in het openbaar te spreken schijnen hem aanvankelijk bij het preken zeer belemmerd te hebben²⁵. Toch preekte Carolus op den duur met grote regelmaat, wanneer hij op visitatieris was, soms zelfs meerdere keren per dag, en hij stelde voor iedere gelegenheid een nieuwe preek samen²⁶. Hij onderscheidde zelf drie preekgenres: de Bijbelse preek, de catechetische preek en de moraalpreek. Zijn Bijbelse preken werden gekenmerkt door vele citaten uit de evangeliën. De catechetische preek had vooral de catechismus als bron maar ook teksten van Kerkleraren. In de moraalpreken maakte hij vooral de gevolgen van de zonde duidelijk en de positieve

22 Vgl. H. Jedin, *Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte: ausgewählte Aufsätze und Vorträge, 2. Konzil und Kirchenreform*, Herder, Freiburg 1966, p. 111.

23 Vgl. C. Bascapé, *Vita e opere di Carlo, arcivescovo di Milano, cardinale di S. Prassede*, Veneranda Fabbrica del Duomo, Milano 1965, p. 778; Bach, op. cit., p. 94.

24 Vgl. G.P. Gussiano, *De Vita et rebus gestis sancti Caroli Borromei quos ex Joanne Petro Gussiano* Milano 1751, p. 149.

25 Vgl. B. Fischer, "Predigtgrundsätze des heiligen Karl Borromäus", in: *Trierer Theologische Zeitschrift* 61(1952), pp. 213–214.

26 Vgl. J. O'Malley, "Saint Charles Borromeo and the Praecipuum Episcoporum Munus: His Place in the History of Preaching", in: J.M. Headley & J.B. Tomaro, *San Carlo Borromeo. Catholic Reform and Ecclesiastical Politics in the Second Half of the Sixteenth Century*, Associated University Press, London 1988, p. 143; J.P. Kroeffges, *Geist des heiligen Karl Borromäus. Cardinals der heiligen römischen Kirche und Erzbischofs von Mailand*, Kirchheim, Mainz 1873, p. 11.

waarde van geloof en zedelijkheid²⁷. Hoewel zijn preekstijl doorgaans beoordeeld wordt als moraliserend²⁸, wordt ook gewezen op zijn vaak optimistische kijk op de geestelijke vermogens die de mens bezit krachtens schepping en verlossing en die hem in staat stelt om met de genade mee te werken en in vrede en vreugde te leven. De aartsbisschop van Milaan neemt het liefst een voorbeeld aan de eenvoudige, vertrouwelijke preekstijl van de Kerkvaders die in hun homilieën een vers of een passage uit de Schrift becommentariëren met meer aandacht voor de inhoud en de morele toepassing dan voor retorische technieken²⁹.

Het Concilie van Trente had de prediking (van het Evangelie) op zonen feestdagen tot plicht gemaakt voor bisschoppen en priesters. Carolus, die nauw bij de laatste fase van dit Concilie betrokken was, nam als aartsbisschop van Milaan deze plicht serieus. Hij trof verschillende maatregelen om de prediking in zijn diocees te stimuleren: hij spande zich in om de beste predikanten van zijn tijd naar Milaan te halen om in de kathedraal te preken, hij wilde zelf een levend voorbeeld zijn van een bisschop die van de verkondiging zijn 'praecipuum munus' maakt om daarmee ook de zielzorgers in het bisdom te stimuleren, hij zorgde voor de (her-)uitgave van verschillende preektheorieën³⁰. Daarnaast richtte hij seminaries in waar de toekomstige generatie priesters werd opgeleid volgens de preekrichtlijnen van Trente en waar men, zonder de tot dan toe gebruikelijke scholastieke benadering, volgens het christelijk humanisme werd onderwezen naar het voorbeeld van Kerkvaders als Origenes, Ambrosius en Augustinus³¹. Een initiatief dat ook gevolgen zou hebben buiten de grenzen van zijn eigen bisdom, was het samenstellen van een eigen pastorale preekinstructie.

---

27 Vgl. Bach, op. cit., p. 94. Stephan Leimgruber onderscheidt bij Carolus zelfs vier preektypen: naast de Bijbelpreek, de moralistisch-eschatologische preek en de catechismuspreek voegt hij nog de liturgische preek toe, die weliswaar nauw met de Bijbelpreek verbonden is vanwege de betrokkenheid op de Schriftlezingen, maar qua thematiek uit de liturgie van de Eucharistie put ("Katechetische und homiletische Aspekte zur Zeit Borromeos", in: M. Delgado & M. Ries, *Karl Borromäus und die katholische Reform. Akten des Freiburger Symposiums zur 400. Wiederkehr der Heiligsprechung des Schutzpatrons der katholischen Schweiz*, Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 13, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 2010, pp. 239-240.

28 Vgl. Old, op. cit., p. 225.

29 Vgl. O'Malley, op. cit., pp. 144-145; Old, op. cit., p. 224.

30 Vgl. O'Malley, op. cit., p. 149.

31 Vgl. Old, op. cit., p. 226.

3. De pastorale instructie “*Pastorum instructiones*”

In 1576 verscheen een pastoraal handboek van Carolus Borromeus voor de parochiepriesters, met name de clerus in het aartsbisdom Milaan: tijdens het eerste (1565), het derde (1573) en het vierde (1576) provinciale concilie had Borromeus omtrent de prediking al richtlijnen uitgevaardigd die na afloop van het vierde concilie als een geheel werden gepubliceerd samen met aanwijzingen voor de bediening van het boetesacrament en de Eucharistie³². De titel luidde: *Pastorum instructiones ad Concionandum Confessionisque et Eucharistiae Sacramenta ministrandum utilissimae*³³. In zijn voorwoord (pp. 1-4) geeft Carolus Borromeus een verantwoording over de totstandkoming van de instructie die hij naar eigen zeggen had samengesteld aan de hand van regels ontleend aan de concilies van Milaan, de leer van ‘wijze mannen en heilige mensen’ en de preekpraktijk van vooraanstaande predikanten. Het was zijn doel om een ideaalbeeld te schetsen van de predikant ten dienste van de zielzorgers in de stad, het aartsbisdom en de kerkprovincie van Milaan.

3.1. Verspreiding buiten Milaan

Ofschoon bedoeld voor de eigen kerkprovincie kende het in het Latijn gestelde boek een verspreiding tot ver buiten de grenzen van het bisdom Milaan met tal van uitgaven, ook in de eeuwen nadien en een enkele keer ook in een volkstaal. In 1601 verscheen de Franse vertaling in Parijs onder de titel “*Les Instructions des Pasteurs. Oeuvre très utile & nécessaire à ceux qui désirent s’employer à la Prédication de la parole de Dieu & l’Administration des Sacremens, de la Confession et de l’Eucharistie*”.

Ook in het Duitse en Nederlandse taalgebied werd het boek gedrukt en verspreid: in 1578 verscheen een Latijnse uitgave in Keulen. Begin februari 1586 werden de *Pastorum instructiones* gedrukt op de persen van Plantijn in Antwerpen met enkele aanvullingen zoals 6 preken van Carolus Borromeus, ontleend aan de Acta van Milaan. In de uitgebreide inleiding van de vicaris-generaal van Antwerpen, Sylvester Pardo, wordt verklaard waarom dit materiaal werd opgenomen in de Antwerpse editie

32 Borromeus verwijst in zijn voorwoord bij de *Pastorum instructiones* naar deze concilies. De belangrijkste bepalingen van deze afzonderlijke provinciale concilies zijn in aparte decreten vastgelegd. Zie ook de uitgave van *Acta Ecclesiae Mediolanensis, Tomus I*, Lyon 1683, 3-5, 71-72, 105-107.

33 Hier wordt gebruik gemaakt van de uitgave van Veith (1762).

van de *Instructiones*: in november 1585 had een studievriend en geestverwant van Borromeus³⁴, Giovanni Francesco Bonhomini, die vanaf 1584 als nuntius werkzaam was in Keulen, Antwerpen bezocht en aangedrongen op een uitgave van het werk van Borromeus, omdat dit waardevol zou zijn voor het behoud van het katholieke geloof in de door geloofsstrijd verscheurde Kerk in de Nederlanden, zowel ter ondersteuning van de clerus als voor het christenvolk in deze streken waar vele en verschillende ketterijen woedden³⁵. In 1587 stierf Bonhomini echter waarna bij Maternus Cholinus in Keulen een tweede editie van de *Instructiones* verscheen aangevuld met nieuw materiaal, zoals de levensbeschrijving van de in 1584 overleden Carolus Borromeus door Agostino kardinaal Valier (1531-1606), bisschop van Verona.

3.2. *Bewerking voor de Nederlanden*

Dat de *Instructiones* van Borromeus vooral ook van belang waren voor de Kerk in de Nederlanden, blijkt eveneens uit een nieuwe editie die werd verzorgd door Franciscus Sylvius (François Du Bois) (1581-1649)³⁶. Sylvius, die filosofie in Leuven en theologie in Douai studeerde, werd na het behalen van zijn doctoraat docent aan de universiteit van Douai en rector van het bisschoppelijk seminarie aldaar. Hij publiceerde verschillende werken van en over Thomas van Aquino, verschillende Bijbelcommentaren en een uitgave met aantekeningen van het *Enchiridion theologiae pastoralis* van de theoloog en hulpbisschop van Trier, Petrus Binsfeld (ca. 1540-1598)³⁷, dat door seminaristen algemeen werd gebruikt als theologisch handboek. In dezelfde lijn paste hij al in 1616 ook de *Instructiones*

³⁴ Vgl. Jedin, op. cit., p. 112.

³⁵ “tum ad Cleri animos erigendos, tum ad populum Christianum his regionibus ubi tamen multae et diversae haereses grassantur, in antiqua religione retinendum“ (geciteerd naar J. Headley, “Borromeian Reform in the Empire? La Strada Rigorosa of Giovanni Francesco Bonomi”, in: J. Headley & J. Tomaro, *San Carlo Borromeo. Catholic Reform and Ecclesiastical Politics in the Second Half of the Sixteenth Century*, Associated University Press, London 1988, p. 248. In de praefatio van de uitgave van Veith (1758) wordt het voorwoord van Pardo in de Antwerpse uitgave indirect weergegeven. De tekst luidt hier (p. VII): “tum ad Cleri animos erigendos, tum ad Populum Christianum in avita Religione retinendum”.

³⁶ Biografische gegevens over Sylvius zijn te vinden bij Norbertus Delbecque. 1698. *Operum Francisci Sylvii a Brania Comititis, S. Theologiae Doctoris in Academia Duacena*, tomus V, Verdussen, Antwerpen 6v-7v, Joannes Franciscus Foppens. 1739. *Bibliotheca Belgica I*, Joannes Foppens, Brussel, pp. 309-311, en Hugo Hurter. 1907. *Nomenclator*, deel I (1564-1663), pp. 953-956.

³⁷ Deze uitgave met aanvullingen van Sylvius, getiteld *Enchiridion theologiae pastoralis et doctrinae necessariae sacerdotibus curam administrantibus, conscriptum a R. P. Petro Binsfeldio, ... nuper additionibus quibusdam opera Francisci Sylvii, ... locupletatum, nunc autem quibusdam aliis notis eodem Sylvio*, verscheen in 1623 te Douai, en kreeg verschillende heruitgaven (o.a. te Douai in 1625 en 1630, te Parijs in 1650 en 1664, te Antwerpen 1679).

van Borromeus aan voor het gebruik in verschillende bisdommen in de zuidelijke Nederlanden. Sylvius voegde in zijn uitgave van 1616 zowel kanttekeningen in de marge van de tekst toe als aparte noten aan het eind van sommige hoofdstukken³⁸. In de heruitgave van 1624 breidde hij die nog uit zoals vermeld in de approbatie (p. XC). De door Sylvius bewerkte editie van de *Instructiones* kende een brede en langdurige verspreiding. Heruitgaven verschenen in de Nederlanden in Leuven (ca. 1655[?], 1664, 1700, 1701 en ca. 1705), Brussel (1734) en Gent (1828). Ook in andere landen verscheen dezelfde uitgave zoals te Rouen (1701) en Augsburg (1758, 1762, 1767 en 1768). In de uitgave van Elbert Wilhelm Westhoff (Münster, 1846) zijn de aantekeningen van Sylvius weliswaar overgenomen, maar de verwijzingen naar de provinciale synoden in de zuidelijke Nederlanden zijn weggelaten. Een nieuwe editie van Westhoff verscheen in 1860.

In het eerste deel, dat handelt over de prediking van het Woord van God, heeft Sylvius noten toegevoegd aan het eind van de hoofdstukken³⁹. Daarnaast zijn er in de buitenmarge van de tekst aantekeningen toegevoegd. Zowel in de noten als in de kanttekeningen verwijst Sylvius ter onderbouwing van de tekst niet alleen naar het Concilie van Trente, maar ook naar synoden gehouden in bisdommen van de zuidelijke Nederlanden: het meest maakt hij melding van de bepalingen uit de tweede provinciale synode van Kamerijk (1586). Daarnaast verwijst hij nog naar zowel de eerste als de tweede provinciale synode van Mechelen (van 1570, resp. 1607).

Ook worden de volgende diocesane synodes genoemd: Ieper (1577), Sint-Omaars (1583), Atrecht (1584) en Kamerijk (1604). Door de toevoegingen wil Sylvius aantonen dat de genoemde passages in de *Instructiones* van Borromeus in deze of gelijkaardige zin werden afgekondigd voor de betreffende bisdommen en kerkprovincies: op deze wijze benadrukt hij onder andere dat ook in vermelde bisdommen geldt dat er niemand anders mag preken op het uur dat een bisschop preekt (c. 9, noot b), dat er tijdens de preek geen andere Missen in het kerkgebouw mogen plaatsvinden, dat alle aanwezigen, ook de cantores en kanunniken, tot het einde naar de preek moeten luisteren, dat armen tijdens de preek niet al bedelend door de kerk mogen gaan (c. 9, noot c) en dat de predikant

38 *Pastorum instructiones ... a sancto Carolo Borromaeo, ... jam pridem ... editae, nunc autem ad ecclesiarum Belgarum usum accommodatae per Franciscum Sylviu[m], ... adiectis quibusdam aliis ...*, uitgegeven bij P. Borremans in Douai, 1616.

39 Het betreft de hoofdstukken 1, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 20, 22, 24 en 25.

het noemen van ketters en ketterijen dient te vermijden om het onwetende volk niet (per ongeluk) op een dwaalspoor te brengen (c. 11, noot d). De synodevaders vonden blijkbaar dat de praktijk op de genoemde punten verbeterd moest worden.

3.3. Inhoud

De *Instructiones pastorum*, waarin Borromeus de parochiepriesters richtlijnen geeft voor de voornaamste priesterlijke bedieningen, bestaan uit drie delen: de prediking van het woord Gods, de bediening van het sacrament van de boete en de bediening van het sacrament van de Eucharistie. In wat volgt zal eerst de inhoud worden weergegeven van het deel dat handelt over de prediking (*Instructiones praedicationis Verbi Dei*) in de volgorde van de 26 hoofdstukken waaruit het is opgebouwd en waarin vaker herhalingen voorkomen. Na de weergave van de inhoud zal de visie van Borromeus op de prediking kort schematisch worden beschreven.

Het eerste hoofdstuk behandelt de vraag wie er met de taak van de prediking belast is. Allereerst wordt de uitspraak van het Concilie van Trente in herinnering geroepen over de prediking als de hoogst noodzakelijke en eerste taak ('praecipuum munus') van de bisschop (c. 1). Het is de opdracht van de priesters om hem hierin bij te staan. De bisschop kan ook omwille van een gerechtvaardigde of noodzakelijke reden de diaken permissie geven om te preken. Verder is het niemand toegestaan in dezelfde kerk bij andere, gelijktijdige ceremonies te preken waar de grootte van het kerkgebouw dit zou toelaten (c. 1).

In het tweede tot en met het zesde hoofdstuk vormen de persoonlijke kwaliteiten en vereisten voor de predikant het thema: ten behoeve van de geloofwaardigheid dient het leven van de predikant in overeenstemming te zijn met de leer die hij verkondigt (c. 2). Hij moet goed onderlegd zijn in de theologie, de apostolische en kerkelijke traditie en de geschriften van de Vaders (c. 3). Om zijn taak heilzaam te kunnen uitvoeren moet de predikant zich bewust zijn van de waardigheid van zijn dienstwerk en van de moeilijkheden die ermee gepaard gaan (c. 4). Hij moet het Rijk van Christus verkondigen, het heil van de zielen behartigen en zich vrijhouden van alle vormen van eerzucht (c. 4). Een oprechte levenswijze is volgens Carolus Borromeus van groot belang. Deze blijkt bijvoorbeeld ook in de gewone uiterlijke gedragingen die hij gedetailleerd beschrijft: bij het gaan, staan en zitten dient hij een

ernstig gezicht te hebben, neergeslagen ogen, gebogen hoofd, een starre gebogenheid, bij iedere beweging van het lichaam bewaart hij de ernst en de waardigheid (c. 5). De aandacht voor gedragingen en leefstijl van de predikant lijkt vooral bedoeld om hem in de juiste verhouding tot zijn toehoorders te plaatsen: als clericus hoort hij op een hoger niveau van deugdelijkheid te leven en onderscheiden van het gewone volk. Een theologisch verband van deze aanwijzingen met de bediening van Gods Woord wordt niet of nauwelijks onder woorden gebracht zodat ze zuiver disciplinair van aard lijken⁴⁰. Over de concrete voorbereiding op een individuele preekbeurt schrijft Carolus dat deze op de eerste plaats niet verbonden is met menselijke geleerdheid en welsprekendheid, maar met de goddelijke kracht en de genade van de heilige Geest. Daarom moet de predikant beginnen met een zuiver geweten en het bewustzijn dat hij de opdracht van Christus vervult. Hij moet zich bij de studie ter voorbereiding op de preek tot God richten in een kort gebed (c. 6)⁴¹. Ook in de nacht voorafgaand aan de prediking moet hij zich in gebed voorbereiden en tevens bidden voor zijn toehoorders. Wanneer hij het preekgestoelte bestijgt, moet hij voor ogen houden dat de toehoorders met al hun noden voedsel, sterking en troost van de prediking verwachten. Hij moet zich als mensenvisser tot het uiterste inspannen om het evangelische visnet te vullen (c. 6). De predikant moet geen preken van anderen uitspreken: het is beter de preken zelf samen te stellen en daarbij te steunen op homilieën, preken en traktaten van de Kerkvaders. Met name noemt Carolus de kerkvaders Gregorius de Grote, Ambrosius, Augustinus en Chrysostomus (c. 6).

De plaats, de tijdstippen en het liturgisch verloop van de prediking worden beschreven in de hoofdstukken 7 tot en met 9. De predikant moet zijn taak op het preekgestoelte met een zuivere intentie volbrengen. Daarom moet hij, alvorens het verhoog te bestijgen, in stilte een gebed uitspreken, opdat hij niemand schaadt door zijn woorden, maar zijn prediking bijdraagt tot het heil van de zielen en de eer van God. Wanneer een priester die zelf niet celebreert, de preek verzorgt, moet hij aan het begin geknield een Weesgegroet bidden (c. 7). Een bijzonder

40 Vgl. O'Malley, op. cit., p. 143.

41 Ook in één van zijn toespraken tot de clerus tijdens de elfde diocesane synode van Milaan (*Acta Ecclesiae Mediolanensis*, 1599, 1177-1178) spreekt Carolus Borromeus hen rechtstreeks aan op hun verantwoordelijkheid als predikant en zegt wat belangrijk is voor een goede uitvoering: "Is het jouw taak te prediken en te onderrichten? Studeer en leg je toe op al wat nodig is om deze taak naar behoren te vervullen. Draag er zelf zorg voor in de eerste plaats te preken door je leven en je daden, zodat je toehoorders niet spottend het hoofd schudden bij je woorden, als ze het ene horen, maar het andere zien".

aspect is het belang dat Borromeus aan het tijdstip van de preek toekent. Volgens een oude instelling dient de preek gehouden te worden tijdens de Mis na het lezen van het Evangelie. Carolus gaat ook in op de te dragen liturgische kleding van de verschillende bedienaren van de preek. Als plaatsen om te preken worden voor een bisschop achtereenvolgens genoemd de daarvoor bestemde zetel die midden voor het altaar is geplaatst, een elders goedgeplaatste zetel, de cathedra, de ambo en het preekgestoelte. Wanneer de parochiepriester preekt, doet hij dit doorgaans staande aan de epistelzijde van het altaar en met ontbloot hoofd. Het heeft echter de voorkeur dat hij, indien mogelijk, een preekgestoelte bestijgt om door de verzamelde gelovigen goed zichtbaar en hoorbaar te zijn. Een priester die niet zelf celebreert maar wel de preek houdt, doet dit altijd vanaf het preekgestoelte. De predikant moet een evangelieboek bij de hand hebben om juist te kunnen citeren (c. 8). De preek wordt omschreven als de verkondiging van de heilige Schriften en de goddelijke wet. Hoewel het Evangelie voortdurend verkondigd moet worden, beperkt Borromeus de verplichting voor bisschoppen en priesters om te preken tot de meer voorname liturgische dagen: zondagen en hoogfeesten en op alle of tenminste 3 weekdagen van Veertigdagentijd en Advent⁴². Ook worden er tal van bijzondere gelegenheden genoemd waarbij een bisschop hoort te preken om het actueel gevierde mysterie uit te leggen, zoals een heilig jaar, bid- en dankdagen, de verstrekking/viering van een jubileumaflaat, een synode, de bediening van sacramenten, plechtige (in-)wijdingen of zegeningen⁴³. Bij de bediening van sacramenten dient men als bron voor de prediking de *Catechismus Romanus* te nemen. Tenslotte worden er nog enkele verboden toegevoegd: op het uur dat een bisschop preekt, mag in dezelfde kerk niemand anders preken. Ook mag er tijdens de preek geen andere Mis gecelebreerd worden en mag men niet gedurende de nacht preken, tijdens uren dat er onderricht in de christelijke leer is of terwijl er andere liturgische plechtigheden gaande zijn (c. 9).

In de hoofdstukken 10 tot en met 13 wordt de inhoud van de preek behandeld. Als primaire en noodzakelijke bron voor de prediking wordt

---

42 Met deze aanbeveling wordt door Borromeus teruggerepen op canon IV van het decreet *De reformatione* van het Concilie van Trente: tijdens de Advent en de Vastentijd moest dagelijks of tenminste driemaal per week worden gepreekt. Dat Trente alleen deze twee sterke tijden noemde, is te verklaren vanuit het feit dat er in de geschiedenis van de Kerk voor deze perioden steeds bijzondere onderrichtingen van de gelovigen waren ter voorbereiding op de twee grote feesten van Kerstmis en Pasen.

43 “quae mysterii, quod agit, explicationem postulare videatur” (*Instructionem* [Veith, 1762], p. 37).

het Evangelie genoemd dat bij alle gelegenheden verkondigd moet worden⁴⁴. Daarmee beklemtoont Borromeus het belang van de katholieke prediking vanuit de Schrift in de tijd van het zich snel verspreidend protestantisme, dat het 'sola Scriptura'-principe huldigde. De uitleg van de epistellezing moet duidelijk zijn en indien mogelijk in samenhang met de uitleg van het Evangelie geschieden. De Bijbelse teksten die in de liturgie gelezen worden, vormen in de preken van Carolus Borromeus zelf over het algemeen het uitgangspunt van de preek⁴⁵. Naast de liturgische lezingen kunnen ook andere teksten, zoals bijvoorbeeld de oratie, gebruikt worden als onderwerp van de prediking⁴⁶. Andere bronnen voor de prediking zijn teksten van Kerkvaders en heilige tradities (geloofsbelijdenis, de Tien Geboden en de sacramenten). Het doel van de uitleg, soms met behulp van andere preken of commentaren, is bij de toehoorders liefde tot God, een grotere naastenliefde, christelijk leven, werken van vroomheid te stimuleren en hen tot deelname aan de eredienst te brengen. In overeenstemming met het Concilie van Trente moet ook de uitleg van de onderdelen van het Misritueel en de gevierde geloofsgeheimen (feesten) op gezette tijden in de prediking behandeld worden (c. 10). Carolus brengt deze instructie ook zelf in praktijk: hij omschrijft de inhoud van zijn preken met regelmaat als 'mysterium' of geloofsgeheim en neemt de liturgie van de dag vaak als uitgangspunt voor de preek⁴⁷.

Bij de prediking moet de predikant uitgaan van de Vulgaat en de uitleg ervan moet in overeenstemming zijn met die van de Kerk. Op bepaalde onderwerpen mag de predikant niet ingaan: de discussie rondom de onbevleete ontvangenis van Maria, maar ook het noemen van ketters of het behandelen van ketterijen is de predikant niet toegestaan. Ook mag hij geen apocriefe geschriften gebruiken, door de Kerk niet goedgekeurde wonderverhalen vertellen of toekomstvoorspellingen doen. Hij mag bijvoorbeeld wel over de Oordeelsdag en de komst van de Antichrist preken om de zondaars tot bekering aan te zetten, maar hij mag geen datumvoorspellingen doen. Hij moet tenslotte welwillend en liefdevol spreken

44 Het valt op dat de heilige Schrift hier niet als geheel genoemd wordt. Carolus liet zich ook zelf leiden door de richtlijn dat in de preek het Evangelie centraal moet staan: op de eerstvolgende zondag na zijn aankomst in Milaan hield hij een preek in de dom met het evangelievers Lc. 22, 15 als thema (Vgl. Bach, op. cit., p. 52).

45 Vgl. O'Malley, op. cit., p. 145.

46 Vgl. Fischer, op. cit., pp. 216-217. Het tot in de 19^e eeuw voorkomende gebruik dat op vele plaatsen na het Evangelie de oratie in de landstaal werd voorgelezen, zou op deze aansporing van Carolus teruggevoerd kunnen worden, aldus Fischer (p. 217).

47 Vgl. O'Malley, op. cit., p.144.

opdat de gelovigen zijn woorden gemakkelijker ter harte nemen (c. 11). Er wordt vervolgens uitgebreid aandacht besteed aan de opdracht van de predikant om veel voorkomende zonden en slechte gebruiken die tot zonde leiden, af te keuren en uit te roeien. In een uitvoerige opsomming worden onder andere genoemd blasfemie en vervloeking van God en zijn heiligen, bijgeloof, waarzeggerij en magie, ontheiliging van de feestdagen en onwaardige taal vooral over godsdienstige zaken (c. 12). Onder de slechte gewoonten en gebruiken die tot zonde aanleiding geven, worden (schouw-)spelen, dansen, toneelstukken en het rondlopen in opzichtige of carnavaleske kleding genoemd (c. 13).

Een apart deel, bestaande uit 6 hoofdstukjes, is gewijd aan de prediking over de betekenis, het belang van de sacramenten. De predikant heeft de taak om de gelovigen tot een ‘heilig gebruik’ van de sacramenten te brengen. Daarom moet hij allereerst het belang van het Doopsel, dat de poort is tot de overige sacramenten, volgens de catechismus van Trente, aan de gelovigen voorhouden (c. 14). In de hoofdstukjes 15 tot en met 19 volgen aansporingen om te preken over het sacrament van de boete, de Eucharistie, de wijding, het huwelijk en de ziekenzalving. De nadruk ligt daarbij vooral op een goede voorbereiding om de sacramenten met vrucht te kunnen ontvangen. Boete en Eucharistie worden in één hoofdstuk besproken omdat het om sacramenten gaat die men vaker kan ontvangen, en daartoe moet de predikant dan ook aansporen (c. 16). Omtrent de wijding moeten de gelovigen onderricht worden over de plichten en de levensstaat van de clericus en zij worden uitgenodigd om te bidden voor roepingen (c. 17).

Het christelijke leven, dat uit de sacramenten voortvloeit en erdoor gevoed wordt, moet ook onderwerp van de prediking zijn: de predikant moet zijn toehoorders uitleg geven over de christelijke deugden en de goede werken (c. 20), de instellingen van de Kerk omtrent de eredienst en de toelg op het bidden (c. 21) en tenslotte over het uitbannen van ondeugden en het instellen van godvruchtige oefeningen en apostolaatswerken (c. 22).

Het geschrift eindigt met een gedeelte over de uiterlijke vorm van de prediking, onderverdeeld in 4 hoofdstukken: Borromeus herhaalt dat de materie van de preek aan het Evangelie ontleend dient te zijn, met eventueel daarbij passende teksten waarbij de innerlijke samenhang tot uitdrukking komt. De predikant moet geen dingen zeggen die de gelovigen verontrusten. Het wezenlijke van de preek is de christelijke leer.

De predikant moet luid en duidelijk spreken en hij moet er niet op uit zijn om te schitteren door uit het hoofd te citeren of door het vellen van een oordeel over vele zaken. Aan het einde van de preek moet hij de inhoud kort samenvatten. Naar oud gebruik moet hij afsluiten met een kort gebed, een dankzegging en een lofprijzing op de goedheid van Jezus Christus. Daarna knielt hij korte tijd neer en bidt in stilte. Hij moet de toehoorders aansporen hetzelfde te doen. Wanneer hij voor het ongeletterde volk preekt, sluit de predikant (samen met het volk) af met het Gebed des Heren, het Weesgegroet en de apostolische geloofsbelijdenis en hij smeekt de barmhartigheid van God af (c. 23). De predikant moet rekening houden met de situatie van zijn toehoorders en zich aan hen aanpassen, ook in zijn uiterlijke presentatie en taalgebruik. Hij moet dus onderscheid maken tussen ongeletterde en geleerde toehoorders. De preek mag niet afwijken van het Evangelie dat op dezelfde dag door het volk is gehoord⁴⁸. Wanneer het Evangelie als thema om te preken de boete aanreikt, dient de predikant niet iets te nemen dat op geen enkele wijze overeenkomt met het Evangelie van die dag, tenzij er een goede aanleiding is (c. 24). Waar het om de stijl gaat, moet de predikant iedere opsmuk vermijden maar ook niet de taal van onkundige mensen gebruiken, hetgeen een preek onwaardig is. Het gebruik van vreemde en archaische woorden moet hij mijden. Verder moet hij geen woordgebruik bezigen dat door de Kerk is afgekeurd. Overvloedig gebruik van versiering en dichtertelijkheid moet vermeden worden (c. 25). In stemgebruik en lichaamshouding moet de predikant van Gods Woord niet de stijl van de antieke redenaars navolgen. Hij moet zich waarachtig en natuurlijk gedragen en niet als een beoefenaar van een kunstvorm. Vervolgens geeft Carolus Borromeus uitleg bij het stemgebruik tijdens verschillende onderdelen van de preek die hij onderscheidt: het 'exordium' (het eerste, inleidende deel van de preek) moet met kalme, lage stem gesproken worden. Bij de daarop volgende 'narratio' (het hoofddeel van de preek met de uiteenzetting van de evangelische boodschap) maakt men gebruik van verschillende stemvolumes. In de 'cohortatio' (het aansporende besluit van de preek waarin de boodschap wordt samengevat) dient de predikant met een sobere stem te beginnen, maar op belangrijke momenten moet hij zijn stem verheffen zonder schreeuwerig te worden. Tenslotte geeft Borromeus nauwkeurige aanwijzingen omtrent lichaamshouding en gebaren om een overdreven

---

⁴⁸ "Neque praeterea concio diversa erit ab Evangelii, quod eo die à populo auditum est" (*Instructionem* [Veith, 1762], p. 82).

mimiek te voorkomen: de predikant moet rechtop staan en mag de handen niet boven de ogen heffen of onder de borst laten zakken. In het algemeen mag de predikant niets doen wat de aandacht afleidt van het door hem gesproken woord (c. 26).

De opvattingen en richtlijnen van Borromeus met betrekking tot de preek, zoals door hem uitgewerkt in de *Instructiones*, kunnen als volgt schematisch worden weergegeven.

De preek volgens de <i>Instructiones</i> van Carolus Borromeus (1576) Schematische weergave	Caput
1 Persoon van de predikant Bisschop Priester Diaken met bijzondere toelating van de bisschop	1
2 Persoonlijke vereisten	
Overeenstemming tussen leer en leven van de predikant	2
Theologisch vorming	3
Levenshouding	
Nederigheid	4
Bescheidenheid	5
Hoogstaand christelijk leven	5
3 Dagen en tijden voor de prediking	9
Zondagen	
Hoogfeesten	
Weekdagen van Advent en Vasten (minstens 3 dagen)	
Bijzondere gelegenheden	
4 Voorbereiding van de preek	
a) Verwijderde voorbereiding	
Studie	6
Gebed	6-7
b) Onmiddellijke voorbereiding	
Besef van de noden van de toehoorders en hun	
hoop op voeding en troost	6-7
Persoonlijk gebed in stilte	
Geknield een extra ‘Weesgegroet’ wanneer hij	
niet zelf celebreert	

c) De plaats voor de preek	8
Zetel vóór altaar (voor de bisschop)	
Cathedra (voor de bisschop)	
Ambo (voor de bisschop; voor de priester aan evangeliezijde)	
Preekstoel (voor bisschop en priester)	
5 Opbouw van de preek	
Exordium	26
Narratio	26
Cohortatio	26
Samenvatting aan het eind	23
Gebed, dankzegging, lofprijzing van Christus	23
Bij het ongeletterde volk: Gebed des Heren, Weesgegroet en apostolische geloofsbelijdenis	23
Persoonlijk gebed in stilte (gekniel)	23
6 Inhoud van de preek	
a) Bronnen	
Bijbelse teksten (op basis van Vulgaatvertaling)	11
Evangelie	10
Epistel	10
Liturgie en sacramenten (o.a. onderdelen van de Mis)	10
Leer van de Kerk (met uitsluiting van omstrede of verkeerde theologische standpunten)	14-17
Catechismus	9
Kerkvaders	10
Traditionele formuleteksten	10
b) Thematiek	
Verkondiging Rijk van Christus tot heil van de gelovigen	4
Katholieke geloofspraktijk (o.a. deugden en goede werken)	12-20
Morele vermaningen	22
Gebedspraktijk en eredienst	13
7 Vorm van de preek	21-22
Aangepast aan het begrip en de situatie van de toehoorders	6,21-22
Sober en eenvoudig taalgebruik	24
Richtlijnen m.b.t. lichaamshouding en gebaren	25-26

Onder de inspanningen van Carolus Borromeus om de prediking een nieuwe impuls te geven, is de uitgave van de *Instructiones* van groot belang geweest: Borromeus weet de hernieuwde aandacht voor het dienstwerk van het Woord – die de zestiende eeuw karakteriseert en die onder andere tot uiting komt in het christelijk humanisme van Erasmus en de bepalingen van Lateranen V en Trente omtrent de prediking – om te zetten in een praktisch handboek voor de parochiezielzorgers met een invloed die ver buiten de grenzen van zijn bisdom en zijn tijdperk reikt.

4. *Ambo en preekstoel in de “Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae” (1577)*

In zijn preekinstructie (c. 8) beschreef Borromeus reeds de verschillende plaatsen vanwaar bisschop en priester kunnen preken. Bij de bespreking van kerkmeubilair in een andere instructie behandelt hij ook de ambo en de preekstoel. Naar aanleiding van het derde provinciale concilie van Milaan, dat Carolus Borromeus in 1573 bijeenriep, stelde hij over de inrichting van de kerkgebouwen in zijn bisdom een zeer uitgebreide instructie samen die in 1577 werd gepubliceerd⁴⁹. Deze instructie bestaat uit twee hoofddelen. Het eerste boek is onderverdeeld in 33 hoofdstukken die onder andere handelen over de architectuur van kerkgebouwen, baptisteria, kerkhoven, kloosters, klokkentorens, altaren en de verdere inrichting van de kerk. Het tweede boek biedt 99 korte voorschriften omtrent de inrichting van kerken en kerkelijke gebouwen, maar handelt ook over de gewaden en het kerklinnen. Met deze instructie wilde Carolus de waardigheid, de zuiverheid en de functionaliteit van de gewijde gebouwen in zijn bisdom bevorderen en tevens een zekere uniformiteit bewerken.

In het eerste deel wordt onder andere gesproken over de plaatsen vanwaar de preek moet worden gehouden⁵⁰. Carolus maakt onderscheid tussen de ambo en de preekstoel of ‘suggestu’. In een grote kerk kunnen twee marmeren of stenen ambo’s opgesteld staan, één aan de evangeliezijde van het altaar en één aan de epistelzijde, bedoeld voor het voordragen van de corresponderende lezingen. Wanneer er een aparte ambo voor het Evangelie is, mag vanaf die plaats ook de preek gehouden worden. Wanneer

49 *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae*, Milano 1577.

50 *Ibid.*, c. 21: *De ambonibus et suggestu*, 63v-65r. In latere uitgaven draagt dit hoofdstukje het nummer 22.

deze ontbreekt, moet er een 'suggestu' of preekstoel aan de evangeliezijde van het altaar worden geplaatst vanwaar zowel het Evangelie wordt verkondigd als de preek wordt gehouden. Zowel de ambo's als de preekstoel moeten een centrale plaats in het kerkgebouw krijgen, zodat alle aanwezigen de lector/predikant kunnen zien en horen. Omdat de preek tijdens de Mis plaatsvindt, moet de afstand tussen altaar en ambo/preekstoel echter niet te groot zijn. Uit de band die Carolus legt tussen Evangelie en prediking, kan men concluderen dat hij de preek niet opvat als een ingevoegde spirituele toespraak tijdens de viering van de Eucharistie, maar als een onderdeel van haar liturgie. Ook de nadruk op de inhoudelijke band van de prediking met het gelezen Evangelie wijst in deze richting.

Drs. L.A. Peetam (1979) is als priester werkzaam in het bisdom Breda en doceert homiletiek aan het Grootseminarie Rolduc.